

Johannes van den Bosch als militair

J.J. WESTENDORP BOERMA

Zoals bekend is Van den Bosch, de stichter van de Maatschappij van Weldadigheid en van het Cultuurstelsel, een omstreden persoonlijkheid. Dit hangt samen met het feit, dat zijn beide scheppingen het object zijn geworden van felle controverses. Wie die instellingen verfoeide, had de neiging aan de geestelijke vader daarvan allerlei ongunstige eigenschappen toe te dichten. Nu de kruitdamp van deze strijd opgetrokken is, lijkt het mogelijk een wat minder emotioneel oordeel te vormen.

Tot dusver is weinig aandacht gevallen op de militaire loopbaan van Van den Bosch. Eigenlijk is daarvan niet veel meer bekend dan de blokkade van Naarden en zijn echeq in de Padri-oorlog in 1833, veroorzaakt door de drang een beslissing te forceren. Op zichzelf was de door hem voorgestane methode om Bondjol te bedwingen wel juist, zoals zijn voormalige adjudant Michiels in 1837 met de daad aantoonde.

Van Soest, geharnast bestrijder van het Cultuurstelsel, ontwierp het volgende beeld: 'Het was het lot van Van den Bosch anders te schijnen dan te zijn. Hij verliet een nederig burgerbedrijf voor het soldatenleven, en toen hij soldaat was, haakte hij naar een sedentair heenkomen. Hij won zijne militaire rangen niet op het eereveld, maar in het kabinet, niet met den degen in de vuist, maar met de pen tusschen de vingers. In een tijd van algemeene wapening, toen ieder officier de aandacht trok door moed en beleid op het slagveld, klom Van den Bosch onopgemerkt tot den rang van generaal'.¹ Is deze nooit weersproken voorstelling aanvaardbaar?

Van den Bosch werd 2 februari 1780 geboren te Herwijnen in de Betuwe, waar zijn vader dokter was. Afgezien van de familie-overlevering² is het eerste vaststaande gegeven, dat hij op 8 december 1795 voor drie jaren werd ingeschreven als apothekersleerling bij mr. C. P. van der Hulst te Amsterdam.³ Christemeyer weet te vertellen, dat de jongen hier niets voor voelde en dat hij, met hulp van de provisor, van zijn vader gedaan kreeg, zich aan militaire studie te mogen wijden.

Het volgende document is zo karakteristiek, dat het waard is hier afgedrukt te

1. G. H. VAN SOEST, *Geschiedenis van het Cultuurstelsel* (1869-1871) II, 28-29.

2. Hiervan is een en ander meegedeeld in J. J. WESTENDORP BOERMA, *Een geestdriftig Nederlander* (1950) 5 en 6.

3. Archief commissie van geneeskundig toezicht der gemeente Amsterdam, register 1782-1797, vermeld door J. B. CHRISTEMEYER, *De generaal graaf Jan van den Bosch en zijn vriend de oud-provisor* (1862). (Schakeringen op letterkundig en ander gebied).

worden. Het is een eigenhandige brief met zoveel spelfouten, dat we geen hoge dunk krijgen van het genoten taalonderwijs.⁴ De bijgevoegde attestaties, gedateerd 18 juli 1798, van de hand van C. van Diest en Bastiaan de Baas, leermeesters in de wiskunde en in de bouw- en wiskunde te Den Haag, bevestigen dat hij de vereiste bekwaamheden bezit voor officier der genie in de 'wiskundige wetenschappen' en in de 'civile en militaire boukunde'. Zij hadden hem blijkbaar die dag geëxamineerd. Ten overvloede werden enige tekeningen van fortificaties overgelegd, die niet meer aanwezig zijn.

In zijn vergadering van 23 juli besloot het comité voor de Oostindische handel en bezittingen advies te vragen aan de departementen van defensie en van huishoudelijk bestuur en reeds op 26 juli stelde men op grond van dit advies en van 'verdere ingekomene favorabele berigten' de sollicitant aan tot eerste luitenant van de genie bij het garnizoen te Batavia op het gewone tractement van *f* 50 per maand. Alvorens de reis naar Oost-Indië (op eigen kosten!) te aanvaarden, moest hij de bekende verklaring afleggen 'van onveranderlijke afkeer van het Stadhoudelijk bestuur, het federalismus, de aristocratie en de Regeeringloosheid' en de eed op de artikelbrief.⁵

Op 30 augustus schreef het comité aan de commissarissen-generaal⁶ en aan gouverneur-generaal en raden van Nederlands Indië, dat de nieuwbakken luitenant met een halfjaar salaris op zak de reis naar Kopenhagen ondernomen had om zich daar in te schepen.⁷ Aanbevolen werd hem 'bij eerste gelegenheid te avanceeren, indien hij zich zulks door zijn gedrag en kunde waardig maakt'.

Op Java duikt hij voor het eerst op in het naamboekje der compagniesdienaren van 31 december 1799.⁸ Daar werd hij geplaatst onder de bevelen van D. M. Barbier, majoor van de genie en directeur van de fortificatiën, gebouwen en waterwerken. Tijdens de Britse blokkade in de tweede helft van 1800 commandeerde hij een batterij ten oosten van Batavia. Hij trok de aandacht van de brigadier en adjudant-generaal Simon de Sandol Roy, een Zwitser, die aan het hoofd stond van het Indische leger en in hetzelfde gebouw te Weltevreden woonde.⁹ Op 5 januari 1801 schreef hij aan De Sandol Roy: 'Daar UweEdele Gestreng mij de Eer aangedaan hebt te doen hoope, als Captein Adjoin geplaatst te konne worden, zo Mijn chef hier in toestemt heb ik de Eer deszelfs aprobatie UweEd. Gestreng

4. Bijlage 1. Volgens Van Soest genoot hij 'uitmuntend lager onderwijs, waarmede hij zijn geheel leven door wist te woekeren'. A.w. bl. 27.

5. Resoluties comité tot de zaken van de O.I. handel en bezittingen 2 juli-31 dec. 1798, bl. 953 en 956. A.R.A.

6. De bekende commissie Nederburgh.

7. Brieven van het comité naar Indië 1796-1800. A.R.A. De oorlog met Engeland had de rechtstreekse verbinding verbroken.

8. Brief van de landsarchivaris F. de Haan aan Jhr. W. J. P. van den Bosch, Batavia 15 maart 1909 (in de laatste oorlog verloren gegaan).

9. J. W. de Sturler aan Van den Bosch, 3 juli 1818. Archief Van den Bosch 871. A.R.A.

aan te bieden' (voor gezien getekend door D. Barbier). De Sandol Roy richtte zich al op 6 januari met een aanbeveling tot gouverneur-generaal Van Overstraten. Volgens hem had de sollicitant niet alleen de nodige talenten en kennis, maar ook vlijt en bekwaamheid en kon hij in noodgeval altijd 'als Ingenieurs g'employeerd worden'.¹⁰ Laatstgenoemde kwaliteit kwam te pas bij het ontwerpen van een defensieplan voor Batavia met hulp van inundaties en bij de leiding van het topografisch bureau, waarmee gouverneur-generaal Siberg hem het volgende jaar belastte. Ook werd bij onder bevel van de voormalige gouverneur W. J. Cranssen naar de Molukken gezonden, die de Engelsen na de vrede van Amiens ontruimd hadden, om daar versterkingen aan te leggen.

In 1804 was hij terug in de hoofdstad. Op 11 mei recommandeerde De Sandol Roy hem bij Siberg voor de functie van majoor en aide de camp aldus: 'onnoedig om over deszelfs bekwaamheden en goede conduite verdere aanmerkingen te maaken'.¹¹ En op 2 september trouwde hij met de zeventienjarige dochter van de brigadier. De 25ste februari 1807 bevorderde gouverneur-generaal Wiese hem tot luitenant-kolonel en adjudant-generaal.

In deze jaren kreeg hij gelegenheid te tonen, dat hij behalve kaarten tekenen en batterijen ontwerpen ook in een gevecht leiding kon geven. Toen in november 1806 een Engelse aanval dreigde, was hem al het bevel over de rechtervleugel toevertrouwd, maar de Britten waagden geen landing en vergenoegden zich met de vernietiging van de Indische vloot. In de binnenlanden van Jacatra en Bantam werd het echter menens, zoals blijkt uit de hier gepubliceerde brief.¹²

Een aanvulling geeft het volgende besluit van de Indische regering: 'De heere Gouv.-Gen. gecommuniceerd hebbende, dat het aan het detachement onder de orders van den lieutenant-kolonel en den adjudant-generaal Jan van den Bosch, was gelukt om door eene wel aangewende spoed en vaardigheid de roverbende, die het buitenhuis op het landgoed Sampia had afgelopen en tot welks vervolging dat detachement was afgezonden, niet alleen te agterhaalen, maar ook deszelfs hoofd, den beruchten Gedee, te treffen en te doen sneuvelen en de overige bende, na het kwetsen en gevangen nemen van zommigen, te verstroyen en in den verderen loop hunner gepleegde geweldadigheden te stuiten, met voorstel om ter belooning van de door het gedagte detachement in deze zaak bewezene diensten en betoonde ijver en standvastigheid in het voortzetten en volbrengen van buitengewoone, verdubbelde marchen, zo ook tot soulagement in de kosten, die vereischt wierden ter voorziening in de, zo verloren geraakte, als onbruikbaar geworden klederen en goederen op de gemelde geforceerde marchen, aan de officieren en onderofficieren van hetzelve detachement te accorderen eene gratificatie van

10. Bijlagen bij resol. Indische regering 6 jan. 1801 (brief van F. de Haan).

11. Bijlagen bij resol. Indische regering 15 mei 1804 (brief van F. de Haan).

12. Bijlage 2.

rds 1200, in steede der gelden, welke op het hoofd van den voornoemden Gedee zijn gesteld, en om voort aan den tamboer-majoor ter vergelding van zijn goed gedrag rds 50, aan den sergeant Meyster rds 30 en aan ieder soldaat van het detachement rds 3 in eens, in plaats van de hun geaccordeerde 8 stuivers 's daags, toe te leggen, mitsgaders om den gecommiteerde tot en over de zaken van den inlander te gelasten de gelden, geproflueerd uit den verkoop der agterhaalde goederen op den meermeiden Gedee, ten bedragen van rds 453:10, koper geld, af te geven aan de officieren van het meermeid detachement om, naar evenredigheid hunner gagien, te worden verdeeld, zo is goedgevonden en verstaan zich met zijne excellentie's opgemelde voorstellen om de daarvoor geallegueerde redenen te conformeren'.¹³ Naar het moederland rapporteerde Wiese nog de volgende bijzonderheden: 'Nu blijft mij nog over uwe Excellentie te Rapporteren dat zich in een gedeelte der Bovenlanden een Roverbende van circa 300 man bij een verzameld had, het huis op een buiten goed van den Heer van Riemsdijk¹⁴ genaamt Tjampia hadden afgelopen en aldaar twee Europeesche mandadoors vermoord, om het nadeel dat deze booswichten in het vervolg aan andere Ingezeetenen of Koffij en Rijst cultuure zoude kunnen doen, voortekomen, heb ik dadelijk beslooten, behalven enige mindere detachementen ook een van 300 man Infanterij, eenige cavallerij en een paar veldstukjes derwaards te doen vertrekken; den Lieutenant kolonel en mijnen Adjudant Generaal Van den Bosch, aan wien ik het commando daarvan heb toevertrouwd, heeft die rovers met zoo veel activiteit agternagezeten, dat het hem spoedig gelukt is hun te bereiken, het hoofd genaamd Kjaj Gedee te doen sneuvelen en de bende uit een te jagen; thans is de rust weder geheel hersteld'.¹⁵

In juli van hetzelfde jaar 1807 werd Van den Bosch belast met de leiding van een expeditie in het Bantamse tegen rovers, die de Chinezen grote haat toedroegen en velen hadden vermoord. Weer lukte het de hoofdman te doden, maar de benden werden niet vernietigd.¹⁶ 'Dan door het zenden van eenige troepen naar die contrijen waardoor veele der rovers in onze handen gevallen zijn, en nog meer door een mondgesprek dat ik te Tangerang met den koning van Bantam gehad heb, en waarin ik hoogstdenzelven voornamelijk aanspoorde om beter politie en directie

13. Resol. 12 juni 1807. Indisch Plakaatboek XIV, 1804-1808, bl. 453-454. De voor Van den Bosch karakteristieke onstuimigheid van de opmars zal nog zijn aangewakkerd door het feit, dat hij in het bedreigde gebied zelf ook een hierna te noemen landgoed bezat.

14. W. V. H. van Riemsdijk (1752-1818), lid van de raad van Indië. De aanwezige logeergasten waren hals over kop gevlucht, F. DE HAAN, *Priangan*, 4dln. (Batavia-Den Haag, 1910-12) II, 526, noot 6.

15. A. H. Wiese aan de minister van de Koophandel en de Koloniën, 31 mei 1807. Register Hollandsche Divisie 18. A.R.A.

16. Resol. 22 sept. 1807. DE HAAN, *Priangan*, III, 451. Volgens eigenhandige notities op zijn ontwerp-dienststaat van 11 januari 1814, had Van den Bosch in 1806, 1807 en 1808 verschillende expedities geleid en daarbij 'twee volkomen overwinningen' behaald in het rijk Jacatra en bij Tjileban in het rijk Bantam. Archief Van den Bosch 6.

in zijn rijk te doen plaats vinden, is de rust aldaar weder geheel hersteld'.¹⁷ De landerijen in de buurt van Tangerang, die jaarlijks aan Chinezen werden uitgegeven, zouden nu voor 5 jaren tegen Sp. 10.000 's jaars aan het Nederlandse gouvernement worden verhuurd.¹⁸

Op 11 augustus werd aan overste Van den Bosch, 'die zich in de jongste militaire expeditie zo verdienstelijk had gekwet en daardoor ook gedeeltelijk met de locale situatie der bovenlanden was bekend geworden', opgedragen in het onrustige binnenland twee blokhuzen te bouwen volgens een door hem aan de gouverneur-generaal geleverde memorie.¹⁹

Op zijn oude dag schrijft Van den Bosch over deze operaties in een van zijn laatste adviezen aan koning Willem I: Ik werd met een sterk detachement derwaarts²⁰ gezonden, en na vele dorpen verbrand en menig Javaan over den kling gejaagd te hebben, werd ook daar de rust schijnbaar hersteld, - de verhuurde landen den Vorsten ontnomen en met de Gouvernementsdistricten vereenigd, ten einde er de landverhuringen tegen te gaan'. 'Bij onderzoek bleek het mij destijds, dat de landverhuringen als onbestaanbaar moesten geoordeeld worden met de regten der dessa's, - dat dezelve tot verregaande onderdrukkingen en mishandelingen van den Javaan hadden geleid, en daaraan de afkeer van den Javaan van dezelve moest worden toegeschreven, - en dat, daar die menschen geen de minste bescherming tegen de vexation van de zijde der huurders in die Vorstelijke landen werd verleend, zij eindelijk toevlugt genomen had tot het geweld'. De Europese landheren waren trouwens niet veel beter: 'ik bezat tijdens mijn eerste verblijf op Java in die streken een landgoed Soedemare genaamd, ten westen grenzende aan het landgoed Pennoembang, van den Heer De Vreij, die hetzelfde door een Europeschen opzigtger deed besturen, welke in mijn tijd is vermoord; - ten zuidwesten was Soedemare bepaald door het landgoed Dragan, behoorende aan de beide broeders de Bok en door hen beheerd wordende, - in mijn tijd beide vermoord, - ten zuiden door het landgoed van den Heer Teisseire, in mijn tijd vermoord, - ten zuidoosten Bergzigt, van den Heer Perrot, in mijn tijd vermoord, - ten oosten dat der Erven Hooiman, eenige jaren voor mijne komst op een ander landgoed Pondok Gedee in de benedenlanden vermoord; - eindelijk ten noorden Tjintiga van den Heer Vogelaar,²¹ die zijne Inlanders met billijkheid behandelde, en nimmer eenig uitwissel van ontevredenheid van hun heeft ondervonden: zoodat van de zeven mijner bureu er zes vermoord zijn'.²²

17. Wiese aan de minister van de Koophandel en de Koloniën, 31 okt. 1807. Register Hollandsche Divisie 18.

18. Resol. 13 okt. 1807. DE HAAN, *Priangan*, III, 451.

19. Resol. 11 aug. 1807. *Indisch Plakaatboek*, XIV, 484.

20. Naar het Bantamse.

21. Oud-boekhouder-generaal J. J. Vogelaar.

22. Aan de koning, 21 sept. 1840, geheim. Archief Van den Bosch 747.

De wisselingen in het Indische bestuur en ook de politieke veranderingen in Europa wist de jonge officier ogenschijnlijk soepel te volgen. De voormalige republikein aanvaardde de Franse koning Lodewijk Napoleon. Hij zal het standpunt ingenomen hebben, dat hij als militair loyaal diende te blijven ten opzichte van het wettige gezag. Met andere officieren getuigde hij dat zijn collega Mahieu zich op 24 november 1806 ten huize van De Sandol Roy minder diplomatiek had gedragen. Mahieu had bij aankomst gezegd dat hij 'dat ding' wel naar beneden wilde halen, daarbij wijzende op een transparant met de woorden:

A

Louis Napoleon

Premier Roi constitutionel de la Hollande

Le Illustre Chef de Parmée

Le soutien, et l'espoir des Braves Defenseurs de ses Colonies.

Le premier qui fut Roi, rendit l'Etat heureux.

Toen na de maaltijd overste Jauffret een dronk uitbracht: 'Vive le Roi de Hollande, Frère de l'Empereur', was Mahieu opgestaan en had uitgeroepen: 'Nous avons chassé le Roi Philippe, celui ci nous le chasserons bien aussi'. 'Het geheele gezelschap maakte een groot gedruis, een ieder deed als of hij het bovengezegde niet verstond, dan den Lt. Collonel riep bij herhaling het zelfde, er bij voegende 'Messieurs vous ne me laissez parler', hierdoor werd de geheele parthij gestoord, een ieder stond op, den Lt. Collonel Jauffret nam den Lt. Collonel Mahieu bij den arm, en eischte dadelijk voor de hem aangedane belediging satisfactien, die Mahieu tegen den anderen dag beloofde'. En tenslotte was hij bij de conditie 'van Eendragt en Eensgezindheid, onder de verdedigers van deze Colonie, door alle perzonen met vreugde gedronken' ostentatief blijven zitten.²³

De komst van Daendels bleek moeilijker te verteren. De Sandol Roy, Engelhard en andere vrienden van Van den Bosch moesten het veld ruimen. Diens plannen voor de verdediging van Batavia vonden geen genade in de ogen van de maarschalk, die dadelijk alle strandbatterijen liet afbreken; op zijn 'iteratif daar toe gedaan verzoek' verkreeg ook Van den Bosch op 18 mei 1808 eervol ontslag uit de militaire dienst.²⁴ Met zijn gezin trok hij zich nu terug op het reeds genoemde landgoed Soedimara, dat hij voor 25.000 rijksdaalders²⁵ gekocht had en waar hij een huis

23. Wiese aan de directeur-generaal voor de zaken van de Indien en de Koophandel, 14 maart 1807, bijlagen E, G en H. Register Hollandsche Divisie 18.

24. Archief Van den Bosch 2. Hij wordt in dat stuk kolonel genoemd. Volgens de dienststaat van 6 juni 1814 had hij ontslag gevraagd 'wegens famielle betrekking'.

25. De koopsom wordt vermeld door de Beier Samuel von Grouner, die in december 1821 Frederiksoord bezocht en zich over dit punt uitvoerig liet inlichten. Hij vertelt dat er zich in het begin toevallig een groep gevluchte Chinezen bevonden had, waaronder de mandarijn der vierde klasse Tjan-Hoek, een buitengewoon landbouwer, die het landgoed eerst als pachter en later als associé tot bloei had gebracht. Diens principes en methodes, vooral betreffende de

had laten bouwen. Het lag een kilometer of vijftien ten zuidwesten van Batavia en was enige duizenden hectaren groot. Onder leiding van een Chinese mandarijn was het terrein in cultuur gebracht, o.a. door het graven van een groot irrigatiekanaal. Van den Bosch gedroeg zich daar in dezelfde geest als buurman Vogelaar. In 1835 herinnerden nog verscheidene inlanders zich aan hem.²⁶

In die landelijke sfeer werd hij begin september 1810 opgeschrikt door een brief van zijn vriend Van Sevenhoven, secretaris van de Indische regering.²⁷ Het is een document humain, dat niet misplaatst zou zijn in *Het hart op de tong*.²⁸ Met behulp van vrienden lukte het Soedimara nog voor een flink bedrag van de hand te doen²⁹ en omstreeks 1 november scheepte hij zich met schoonmoeder, vrouw en drie dochtertjes te Soerabaja in op de brik 'De Oprechte' van 120 ton met bestemming Bordeaux.³⁰

De bange voorgevoelens van Van Sevenhoven werden gedeeltelijk bewaarheid, want honderd mijl van het doel werd het scheepje ingepikt door een Britse pakketboot. In Engeland wilde men Van den Bosch als krijgsgevangene behandelen en interneren in het kamp te Reading. Hij betoogde echter, dat hij ontslag genomen had en dus geen militair meer was, en beriep zich op een pas gesloten Engels-Hollandse overeenkomst (als bewijsstuk legde hij de Bataviasche Courant van 5 oktober 1810 over). Inderdaad kreeg hij verlof zich met zijn gezin in de nabijheid van Londen te vestigen.³¹

Hij schijnt uitgewisseld te zijn tegen een Engels officier. Gewoonlijk wordt opgegeven dat dit in 1812 gebeurde. Aangezien op 2 januari 1812 te Tiel zijn zoon Hendrik geboren werd, is het waarschijnlijker dat hij al eerder was teruggekeerd. Christemeyer, die goed op de hoogte was, noemt ook het jaartal 1811. In de buurt van Gorkum wachtte hij als ambtelooz burger met ongeduld op de dag der bevrijding.³²

mestbereiding, had Van den Bosch naar Europa overgebracht, C. W. WIMMER, *Beschreibung einer Reise durch das Königreich der Niederlande* (Passau, 1826) I, 247.

26. Hasselman aan Van den Bosch, 2 juli 1835. Archief Van den Bosch. De meeste volgende eigenaren waren trouwens 'chasseurs et ivrognes' geweest, die de bezitting zeer hadden verwaarloosd. J. H. van den Bosch aan Van den Bosch, juni 1835. Archief Van den Bosch 848.

27. Bijlage 3.

28. Brieven, uitgegeven door W. G. HELLINGA, 1941.

29. In zijn *Verhandeling tegen de armoede* van 1818 zegt hij dat het land na 8 jaar bezit 8 maal de koopsom had opgebracht (bl. 226). Volgens Von Groner bedroeg de verkoopprijs 150.000 rds. A.w. bl. 247.

30. Volgens P. VAN 'T VEER, *Daendels* (1963) 171, zou op de rede van Batavia een veel groter Amerikaans schip 'Governor Strong' gelegen hebben, maar was aan de familie Van den Bosch verboden daarmee te reizen. Dus werden ze eerst op de brik 'Jacoba Maria' naar Soerabaja getransporteerd. C. J. Gebhardt aan Van den Bosch, 23 nov. 1828. Archief Van den Bosch 277.

31. Van den Bosch aan Lord Wellesley, Londen 19 juni 1811, en verkregen toestemming 9 juli 1811. H. T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken 1795-1840*, VI, 1817-1818.

32. Getuigenis van zijn vriend J. M. Beusechem, vermeld door P. MIJER, J. C. *Baud* (1878) 310.

De 20ste november 1813 meldde hij zich bij Falck te Amsterdam met een aanbevelend briefje van advocaat P. A. Brugmans. Hij ontvouwde een plan om de sterke vesting Gorkum, waarmee hij goed bekend was, te overrompelen. Met geld wilde hij burgers en boeren tot een aanslag overhalen. Falck leek het te gewaagd, 'maar de man drukte zich zoo wel uit en was zoo vaardig in het oplossen der eerste bedenkingen', dat hij begon te wankelen. Na overleg met anderen werd besloten tot de oude stelregel, 'dat men den aftrekkenden vijand een gouden brug behoort te slaan'.³³ Pas op 20 februari 1814 ging Gorkum over.

Inmiddels was Van den Bosch 25 november als kolonel-adjutant toegevoegd aan generaal Krayenhoff en belast met de leiding van de werfbureaus. Van zijn activiteiten geeft hij een denkelijk ietwat geflatteerd beeld in de hierachter gepubliceerde brief aan Willem I.³⁴

Op 11 december 1813 ontving hij de opdracht Naarden in te sluiten, geen gemakkelijke opgave, want de manschappen onder zijn bevelen (vrijwilligers, aangevuld met Amsterdamse schutters en enkele geregelde maar weinig geoefende troepen) bezaten weinig gevechtswaarde en artillerie was er vrijwel niet. Daarbij was het vooral in februari barbaars koud. Van een bestorming kon dus geen sprake zijn. Van den Bosch moest er zich volgens zijn opdracht toe beperken de vesting zo hermetisch mogelijk af te sluiten.³⁵ Christemeyer diende voor Naarden als fourier. Hij werd geïmponeerd door het 'edel martiaal voorkomen' van Van den Bosch, die hij op ruim 40 jaar taxeerde in plaats van 34, en roemde diens eenvoud en verouwenwekkende ernst. De indruk was 'schier onvergetelijk'. Een ander, die Van den Bosch van nabij gekend had en geen verplichtingen aan hem had, prees dertig jaar later nog 'zekere hartelijke goedwilligheid, die hem plagt eigen te zijn en voor iedereen toegankelijk maakte'.³⁶ Na de val van Gorkum kwam Krayenhoff met troepen en geschut en nam het opperbevel op zich. Van den Bosch behield het commando over de rechtereulegel. Hij leidde ook in bijzijn van de beide zoons van Willem I het bombardement, dat op 4 april begon en veel schade aanrichtte, maar de Franse bezetting niet tot overgave kon dwingen. Pas op 12 mei gaf zij de vesting prijs.

De sollicitatiebrief van 11 juni 1814 leverde de bevestiging op van zijn rang als kolonel benevens het lidmaatschap van een commissie, die onder leiding van

33. *Gedenkschriften van A. R. Falck*, 104.

34. Bijlage 4. De bijgevoegde dienststaat is vermoedelijk het 6 juni 1814 te Amsterdam gedateerde en door Van den Bosch ondertekende stuk, dat zich bevindt in de stamboeken van officieren. A.R.A. 214, nr. 2752. Dit gaat weer terug op het ontwerp van 11 januari, opgesteld te 's-Graveland in het hoofdkwartier voor Naarden, voorzien van eigenhandige, soms onleesbare aantekeningen van Van den Bosch. Dit ontwerp is de bron van enkele fouten, die in de literatuur zijn doorgedrongen, bijv. dat hij al in 1797 benoemd zou zijn tot luitenant.

35. Uitvoering hierover F. DE BAS, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, III (1903) 351-358.

36. CHRISTEMEYER, *a.w.*

generaal Janssens voorstellen moest beramen voor de reorganisatie van het Indische leger. De 28ste februari 1815 werd Van den Bosch benoemd tot kolonel bij de generale staf en belast met de uitzending van troepen naar Oost-Indië. Op 1 april werd hij als chef van de staf bij generaal De Constant Villars te Maastricht gedetacheerd. Daarom was hij niet aanwezig op het slagveld van Waterloo. Toch werd hem 8 juli 1815 de Militaire Willemsorde 3de klasse toegekend³⁷ en werd hij 24 november 1816 bevorderd tot generaal-majoor titulair.

In zijn nalatenschap bevindt zich een memorie uit die tijd over de verdediging van Nederland.³⁸ Van Hogendorp vertelt, hoe Van den Bosch een stelsel van defensie schetste langs de Schelde en de grote rivieren met twee uitvalspoorten bij Brugge en Gent en bij Genemuiden.³⁹

Met ingang van 1 januari 1819 trad hij uit de militaire dienst om zich met alle krachten te kunnen wijden aan de Maatschappij van Weldadigheid. Wel aanvaardde hij op 28 september 1823, vermoedelijk om over enige geregelde inkomsten te beschikken, een benoeming tot administrateur voor de zaken van de nationale militie en schutterijen bij het departement van binnenlandse zaken. Als zodanig heeft hij de uitvoeringsbepalingen van de wet op de schutterijen van 1827 voorbereid.

Deze werkzaamheden zullen niet het motief geweest zijn voor zijn verheffing tot luitenant-generaal tegelijk met zijn benoeming tot gouverneur-generaal van Oost-Indië op 16 oktober 1828. Eerder moeten we denken aan de overweging, dat hij anders bij aankomst op Java de mindere in rang zou zijn van zijn oude vriend generaal De Koek, de commandant van het leger en plaatsvervanger van de gouverneur-generaal. Na het vertrek van De Koek in juni 1830 heeft hij meer dan een jaar, tot oktober 1831, het opperbevel uitgeoefend. Gelukkig was de Java-oorlog afgelopen. Nog eenmaal heeft hij kogels langs zijn hoofd horen fluiten, namelijk bij de mislukte aanslag op Bondjol in de herfst van 1833. Een ooggetuige beschrijft, hoe hij hem persoonlijk bevelen zag houwitsers af te vuren, zodat de regent van Batipoe meende te moeten waarschuwen, dat de plaats te gevaarlijk was.⁴⁰

Ook als minister van koloniën bleef hij belang stellen in militaire vraagstukken. In zijn grote memorie aan de koning van 18 december 1834⁴¹ ontwikkelde hij een verdedigingsplan voor Nederland met Amsterdam als kern en twee inundatiesystemen van Bergen op Zoom tot Koevorden en van Gorkum tot Naarden. De conceptie is verwant aan die van het verdedigingssysteem van Java, dat hij ter

37. Niet op 12 maart 1815, zoals op de dienststaat is aangetekend. De Militaire Willemsorde is pas op 30 april ingesteld.

38. Archief Van den Bosch 8.

39. *Brieven en Gedenkschriften*, V, 160.

40. E. FRANCIS, *Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar van 1815 tot 1851*, I, 12.

41. Archief Van den Bosch 534.

plaatse ontworpen had (centrum in de bergen van midden-Java, waar een nieuwe hoofdstad geprojecteerd werd).⁴² Dat de berekeningen niet klopten, is bij Van den Bosch niet verwonderlijk, want maar al te vaak was de wens de vader van zijn gedachten. Verder interesseerde hij zich bijzonder voor verbeteringen van de artillerie en zette hij Roentgen aan, de ijzergieterij op Fijenoord te vergroten om er het zwaarste geschut te kunnen gieten.⁴³

Al heeft Van den Bosch dan niet aan grote veldslagen deelgenomen, toch was hij een militair in hart en nieren. Zelfs zijn bemoeiingen met de Maatschappij van Weldadigheid zijn typisch militair in opzet, organisatie en improvisatie. Een zittend leven was zeker wel het laatste dat deze bewegelijke man nastreefde. Gelukkig is het nu gemakkelijker geworden zijn gangen te volgen door de inventarisatie van het door hem nagelaten archief.⁴⁴

42. Hierover meer in *Een geestdriftig Nederlander*, 110-111.

43. Roentgen aan Van den Bosch, 28 en 29 april 1836. Archief Van den Bosch 521.

44. G. J. W. DE JONGH, *Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van Johannes van den Bosch en enige van zijn nakomelingen* (1968).

Bijlagen

1. *Sollicitatiebrief van Van den Bosch*¹

Aan het Committé tot de zaake van den Oostindiensche handel en bezittinge.

Den Ondergetekende, J. van den Bosch, neemt de vrijheid zig bij U.I. te Adresseeren, en aan te biede de nevensgaande Attestatien, welke hij vertrouwd dat voldoende zulle zijn, om te bewijze, dat hij de nodige vereischens bezit, om in de genie geplaatst te worden en het is op dien grondt, dat hij de vrijheid neemt zig bij U.I. ter verkrijging van zodanig een post als officier der genie te Batavia te Adresseere, latende het verder aan U.I. wijsheid over, zo zijn verzoek door U.I. gunstig mogt ontvangen worden, hem in zodanige Rang te plaatse, als Gijl. begrijepe zult aan het vaderland den meeste dienstste konne bewijze,

biedende verders aan zig bij de eerste scheepsgelegenheid voor eige rekening, en geheel buite koste van den Landen, naar Batavia te doen Transporteeren,

door het gebrek aan officieren in deeze bij na de laaste onzer oostindiensche bezittinge vleit hij zig het vaderland Aldaar de beste dienste te konne bewijze, en twijfelt teffens niet of Gijl. zult hem in staat stelle aan dien wensch te voldoen.

Hiermede ben ik naar heilwensching U.I. medeburger

Amsteldam den 22 Julij 1798
het 4 Jaar der B.V.²

J. Van Den Bosch

1. Eigenhandig. Requesten, ingekomen bij het Comité 1797-1799, nr. 446. A.R.A.
2. Burgerlijke Vrijheid.

2. *Von Gützlaffaan Van den Bosch*³

WelEdgestr. H^r Van den Bosch
 Lieut. Kolonel en Adj.-gen.
 bij den generaalen staf
 op Simplicitas⁴

Wel Edel gestrenge Heer!

Zijne Excellentie den Lieutenant generaal Wiese gelast mij Uw Edg te bedeeën dat hij Uwen brief, inhoudende de aangename details over Uwe behaalde overwinning in de Campong Souring, op de bende rovers en het sneuvelen van het hoofd Kygadee, heeft ontvangen, welke ik gechargeerd ben te beantwoorden vermits Zijne Excellentie naar de vergadering moest.⁵

Hoogst denzelven is ten uitterste te vrede over Uwe verrigtingen, en chargeerd UwEdg mede zijne tevredenheid ter kennis van Uwe onderhebbende troepen te brengen, in het bijzonder aan den kapitein Kannaarts, ten hoogsten aangenaam zal het hem zijn, deszelfs protectie aan hem te verleen.

Den generaal betreurd het verlies van den Lieut. Raskus en andere braven, dan zij hebben hun leven aan den dienst van hun Koning en Land opgeofferd, hunne namen en daden zullen in ons geheugen blijven.

Dadelijk is er order gegeven, om een genoegzame kwantiteit mondbehoeften en amunitien naar Simplicitas toe te zenden en in alles zal den meesten spoed worden gemaakt. Voorts heeft den generaal en chef goedgevonden UWelEg. geene dadelijke orders nopens Uwe terug komst alhier of anderszins toeteschikken; het geen door UwEdg reeds verrigt is, stelt Zijne Excellentie ten waarborge, dat verder door Uw verrigt zal worden, het geen het best met de belangen der Kolonie overeenkomt, en laat dus alles aan Uw beleid en activiteit over.

Ik voege hier bij mijne hartelijke felicitatien en verblijve met de meeste achting

Wel Edel gestrenge Heer
 UWelEg. DW D^r en Camaraad
 de chef d'Etat Major
 G. H. v. Gützlaff

Batavia den 26 Mei 1807
 des morgens ten 8 uren

3. Eigenhandig. Archief Van den Bosch 1.

4. Landgoed, ongeveer 20 km. ten zuidwesten van Batavia.

5. Kennelijk de vergadering van de hoge regering (gouverneur-generaal en raad van Indië).

3. *Van Sevenhoven aan Van den Bosch*⁶

De WelEd. Gestr. Heer

J. van den Bosch

op Soedamara

Hooggeachte vriend!

Ik haaste mij U te informeeren dat Zijne Excell. de maarschalk en Gouverneur generaal Daendels U door de Brigadier Gutslaaf zal doen gelasten om binnen twee maanden de kolonie te verlaten! de reden van dit grievend en spoedig besluit is deze gisteren avond de Eer hebbende bij H.D. te soupeeren was daar de Heer L. W. Meijer van zijne reise⁷ terug gekomen, welke verscheide officieelen en brieven aan partikulieren mede gebragt had de laatste wierden alle door Zijne Excell. geopend en gelezen. Onder dezelve was er een aan Uw adres van U Heer Schoonvader de generaal major de Sandol Roi⁸: na Lectuure derzelve was Zijn Excell. zeer onvergenoegd, het welk na dat H.D. nog eenige andere partikuliere brieven aan onderscheidene adressen gelezen had meer en meer toenam, totdat Zijn Excell. eindelijk in drift zeide dat hij alle menschen die tegen werkte uit de kolonie zoude verbannen en met U beginnen - gevoel hoe zeer ik daar over ontstelde - ik tragtte Zijn Excell. te spreken, en daar H.D. onse vriendschapsrelatie kende, communi-ceerde hij dit voornemen aan mij, ik nam de vrijheid Zijn Excell. te versekeren dat gij geheel onschuldig waart aan al het geen de generaal major de Sandol Roi aan U mogt geschreven hebben en dat ik er bij present geweest was (het geen ge U nog wel zult herrinneren) toen Uw Ed. Gestr. Zijn Ed. verzogt had om U over niets dan partikuliere zaken te schrijven, dan vriend dit alles mogt niets helpen, in-tusschen ben ik geïnformeerd dat die brief niets anders inhoud dan eene communi-catie van de vooruitzigten op veranderingen in deze kolonie! is dat nu reden ge-noeg om U de kolonie te ontzeggen - is het U schuld dat Uw Schoonvader dit juist aan U heeft verkiezen te melden - moet dus het lot van eene geheele famielle afhangen van een brief die soms zonder eenige andere intentie, dan om wat nieuws te bedeele geschreven word, waarlijk dat is te veel - dan beste vriend ik mag hier mijn gevoel niet volgen - intusschen neem ik het hoogste deel in Uw lot en beklaag U van harte in twee maanden deze kolonie te moeten verlaten is op dit moment een schrikkelijke last, hoe zult gij in die tijd Uwe landerijen, die tweemaal honderd duisend rijksd. waardig zijn verkopen? Waar zult gij remises bekomen, en hoe enorm zult gij niet op dit alles moeten verliezen? - dan het gevaar van genomen en in Engeland opgebragt te worden, U alles wat gij mede aan boord hebt te zien

6. Eigenhandig. Archief Van den Bosch 853.

7. Secretaris Meyer had een reis naar de Verenigde Staten en naar Europa gemaakt.

8. Deze was via Amerika naar Nederland vertrokken.

beroven, ik worde akelig als ik mij voorstel hoe ongelukkig de dispositie van Zijn Excell. U en Uwe talrijke Famielle kan maken - had gij dat verdiend? gij beste: vriend die op Uwe goederen U cultures uitbreidde en U land verbeterde, die met Uwe waarde famielle als eene Landman stil op U aangenaam Soedamara verblijf hield en niet dan enkele reise om uwe zaken in de stad kwam.

Mijn slaaf die deze brengen zal is gereed te vertrekken, ik moet dus eindigen,, koom spoedig naar mij toe, ten einde middelen te beramen tot het op order brengen en verlaten Uwer zaken; maak staat op mijne vriendschap en houd u verzekerd dat ik een der aangenaamste pligten zal vervullen Uw daarvan de zekerste bewijzen te geven - mijne complementen aan Mevrouw kus Uwe lieve kinderen voor Uw steeds agtende vriend

Batavia

I. J. van Sevenhoven⁹

4. *Sollicitatiebrief van Van den Bosch aan Willem I*¹⁰

Doorluchtig Vorst en Heer!

Op uitnoodiging van Zijne Exellentie den Luitenant Generaal Krayenhoff, gebruik ik de vrijheid bij hier nevensgaande Dienststaat over te leggen deze opgave der door mij voor, gedurende en na de omwenteling bewezene diensten.

Op den 20° November 1813 geïnformeerd wordende dat de Fransche Troepen Amsterdam verlaten hadden, en er een provisioneel Bestuur georganiseerd was, begaf ik mij derwaarts en bood aan dat Bestuur aan door de Heeren Brugmans en Meij¹¹, de franschen uit Gorcum te drijven waar ter dier tijd slegts een gering getal Militairen zich bevonden, begerende daartoe alleen de belofte dat ingeval van reusite, het Provisioneel Bestuur mij de noodige ondersteuning verleenen zou, dit voorstel niet aangenomen wordende, stelde ik voor op eigene kosten het zij naar Engeland of naar de Geallieerde Arméën te vertrekken ter bekoming van zoodanig Secours welke het doorzetten der omwenteling mogt vorderen.

Den 22° November andermaal aangedrongen hebbende op het vermeerderen van Gorcum, en tot het doen eener poging op Naarden, wierd ik aan de Heer Falck, thans algemeen Secretaris van Staat gerenvoijeerd, biedende daar toe aan mijn Persoon en ter goedmaking der kosten *Honderd duizend Guldens*.

Op den 25° November door Zijne Exell. den Lt. Generaal Krayenhoff aangesteld als Kolonel aide de Camp, heb ik den 26° de dispositien, voor de defentie van

9. Van Sevenhoven staat bekend als Jan Isaac.

10. Afschrift in archief Van den Bosch 6. Het origineel is niet teruggevonden.

11. Bedoeld zal zijn Job May.

Amsterdam, genomen, ten uitvoer gebracht doende in 24 uren tijds, zes en twintig stukken geschut plaatsen op de wallen en hebbende 1000 Man van de Nationale Garde onder Militaire Discipline gebracht beneffens een corps van driehonderd vrijwilligers aangeworven en georganiseerd, welkers handgelden door mij voorgeschoten zijn.

Op den 29° November naar Utrecht gezonden om die Stad in naam van Zijne Koninglijke Hoogheid te occupeeren ben ik met een Detachement van 120 Man naar derwaarts gemarcheerd.

Den 1° December na het Provisioneel Bestuur aldaar gedurende de voorgaande dag georganiseerd te hebben liet ik door een Detachement mijner Troepes op den 2° dito de franschen uit Schoonhoven drijven, en adsteerde met de overige in eene gelijke onderneming aan de Vaart; ik slaagde in beide deze ondernemingen.¹² De Leeningen der Troepen zijn door mij zoo lange ik die gecommandeerd heb, voorgeschoten.

Op den 6° December opontbooden zijnde om de aanwervingen der Troepen met de meeste Spoed door te zetten, heb ik in den tijd van vijf dagen het 1e thans het 3° Bat^o Inf. van Linie aangeworven en georganiseerd, zijnde tevens het grootste gedeelte der Handgelden door mij voorgeschooten.

Op den 12e December naar Naarden verzonden gechargeerd met het Blocus dier Vesting, en naderhand met het Commando van den regter vleugel en de Directie van het Bombardement, is het mij gelukt agt en twintig uitvallen van de veel sterkere Vijand af te slaan en voor te komen dat dezelve nimmer aan die zijde tot buiten het bereik van het geschut der vesting hebben kunnen doordringen, veel min ooit eenige levensmiddelen van wat aard ook bekomen. Overigens zijn de verliezen aan beide zijde geleden, de beste bewijzen van den Moed, met welke de Troepes onder mijne orders gestreden hebben; zoo ook zijn alle de gelden, voor de Spions betaald, gedurende November, December en Januarij bij de staf van den Generaal Krayenhoff door mij verschoten en daarvan door mij nooit eenige restitutie verlangd gelijk mede niet van de nog ongerestiteerde handgelden en soldijen.

Ik durf hoopen dat het opgegevene zal toerijken om Uwe Koninglijke Hoogheid te overtuigen, dat ik met den verschuldigden ijver en belangloosheid mijn Vorst en Vaderland gediend heb, en ik gebruik de Vrijheid van Uwen Koninglijke Hoogheid te solliciteeren op zoodanige wijze in hoogsteszelfs dienst te worden gecon-

12. In een brief van 30 november aan Krayenhoff ontwikkelt Van den Bosch plannen om in het Gelderse te gaan recruteren. Hij hoopt daar binnen 3 à 4 weken 5 à 6000 man goede troepen bijeen te kunnen brengen. 'Overigens heb ik overal getracht die geest van orde, gematigheid en inzonderheid van energie te doen stand grijpen, welke ik weet dat door Uwe Exc. zo zeer bedoeld wordt.' *Bijdragen tot de geschiedenis van de omwenteling van 1813*, uitgegeven door TH. JORISSEN (1864) 104.

JOHANNES VAN DEN BOSCH ALS MILITAIR

tinueerd, als Uwe Koninglijke Hoogheid voor de belangen van den Staat het meest nuttig oordeelen zult.

Amsterdam 11 Junij 1814 (Was get")

Js Van den Bosch¹³

13. In zijn eerste Indische periode werd Van den Bosch met Jan aangesproken. Reeds in 1807 tekent hij Js als afkorting van Johannes of Johannis (Johannis in de ontwerp-dienststaat van 11 jan. 1814, Johannes in de dienststaat van 6 juni 1814).

Recensies

Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle - Vrijheden in de stad en op het platteland van de XIe tot de XIVe eeuw. Colloque international-Internationaal Colloquium. Spa 5-8 IX 1966. Actes-Handelingen. Brussel, 1968. Pro Civitate. Collection Histoire - Historische Uitgaven, in-8°, dl. 19). Een deel in-8° van 350 blz. en 7 illustraties.

In het kader van de herdenking van de 900ste verjaring van het beroemde charter van bisschop Theoduinus van Luik voor de stad Hoei, werden door het Belgisch Centrum Pro Civitate Belgische en buitenlandse historici uitgenodigd te Spa om het probleem der vrijheden van steden en dorpen in Europees verband te bespreken. In zijn inleidende rede heeft F. VERCAUTEREN, *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle* (blz. 13-25) een overzicht gegeven van de evolutie van de historiografie op dit gebied sinds de negentiende eeuw en van de hedendaagse stromingen en methoden der stadsgeschiedenis. Als problemen die nog bijzondere aandacht verdienen stelde hij aan de orde de terminologie, de concrete omstandigheden van de vrijheidsverleningen en de sociaal-economische verhoudingen die aan de basis liggen. Daarna werden uiteenzettingen gehoord over Frankrijk in de elfde en twaalfde eeuw door J. SCHNEIDER, over de Maas-, Moezel- en Rijngebieden door E. ENNEN, over Engeland door G. H. MARTIN (slechts in samenvatting weergegeven), over Zuid-Duitsland door K. BOSL, over Polen in de dertiende eeuw door A. GIEYSZTOR, over Bohemen vóór 1419 door J. KEJR, over Italië van de elfde tot de veertiende eeuw door C. G. MOR, over Leon en Kastilië door R. GIBERT, over Basse Auvergne in de dertiende eeuw door G. FOURNIER, over Vlaanderen door R. VAN CAENEGEM en over het Maasgebied, speciaal Hoei, door A. JORIS. Enigszins apart stond de mededeling van J. SYDOW over het wezen der Rijkssteden.

Opvallend is de afwezigheid op dit Belgisch colloquium van referaten over de Zuid- en Noordnederlandse territoria, Vlaanderen en Luik uitgezonderd. Toch komen zij terloops aan bod in de uiteenzetting van J. SCHNEIDER, *Les origines des chartes de franchises dans le royaume de France (XIe-XIIe siècle)* (blz. 29-50) en E. ENNEN, *Anfänge der Gemeindebildung in den Städten an Maas, Mosel und Rhein* (blz. 51-68).

Zijn de meeste referaten doorgaans algemene uiteenzettingen steunend op de bestaande literatuur, de bijdrage over Vlaanderen juist is een gedetailleerde en zeer oorspronkelijke studie, rechtstreeks naar de bronnen. R. C. VAN CAENEGEM, *Coutumes et législation en Flandre aux XIe et XIIe siècles* (245-279) beschouwt de stedelijke vrijheidsbrieven als een der belangrijkste manieren van het scheppen van een nieuw publiek recht in Vlaanderen. Hiertoe werd een chronologische lijst van de Vlaamse wetgevende teksten van vóór 1200 aangelegd met speciale aandacht voor hun nauwkeurige datering. De lijst wordt als bijlage meegedeeld. Het is wel spijtig dat dit nuttig werkinstrument verzuimt de vindplaatsen en de eventuele edities van de teksten te vermelden. De reeks zet in met een slechts door latere bevestigingen gekend privilege voor het in 1067/1070 gestichte Geraardsbergen. Tal van vrijheden werden bovendien slechts mondeling verleend. Zij zijn nagenoeg alle uitsluitend de neerslag van het grafelijk initiatief, merkt de auteur op. Men begrijpe echter goed. Op een enkele uitzondering na, werd de verlening steeds door de graaf verricht en niet door adellijke of kerkelijke heren. In de werkelijke zin van het woord ging het initiatief vaak niet uit van de vorst, maar van de betrokken gemeenschap. De keure voor Pamele bij Audenaarde (1096-1110) was immers slechts een mondelinge erkenning van de door de inwoners aangenomen gewoonten. De gelijkkluidende teksten van de oorkonden van St.-Omaars door Willem Clito (1127) en door zijn tegenstrever Dirk van de Elzas (1128) verleend laten vermoeden dat op zijn minst de laatste slechts een